

Zenon Andrzejewski

ORCID: 0000-0002-0066-4726

DOI: 10.30657/pha.35.2023.09

(Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemysłu)

Otto Axer (1906–1983) – scenograf teatralny – życie i praca

Streszczenie

Niniejszy artykuł stanowi syntezę biografii Ottona Axera, jednego z najwybitniejszych polskich artystów plastyków XX wieku, malarza, który jednakże najbardziej zasłynął jako twórca scenografii do głośnych inscenizacji teatralnych epoki. Przedstawiono tu chronologicznie życiorys artysty, jego dzieciństwo, okres edukacji, pierwsze sukcesy w zawodzie, dzieje wojenne, najwięcej miejsca poświęcając działalności artystycznej Axera po wojnie w teatrach Łodzi i Warszawy. Artykuł opiera się na wielu różnorodnych źródłach, zarówno znanych, jak i nowych, jak np. korespondencja autora z członkami rodziny Axerów. Wiele faktów z życia artysty, zarówno zawodowego, jak i prywatnego, zostało uzupełnione, zaś funkcjonujące do tej pory nieścisłości i błędne informacje – sprostowane.

Słowa kluczowe:

Otto Axer, artysta, sztuka polska XX wieku, malarstwo, scenografia, teatr, dekoracje, kostiumy

Inspiracją do napisania niniejszego artykułu stała się 40. rocznica śmierci artysty, przypadająca 24 maja 2023 roku. Otto Axer, rodowity przemysłanin, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, należał do czołowych polskich artystów plastyków XX wieku o światowej renomie i był jednym z najwybitniejszych scenografów teatralnych. Choć z wykształcenia był artystą malarzem, sławę zyskał głównie jako twórca związany z teatrem. Sam uważał siebie przede wszystkim za malarza sztalugowego, ale w jego bogatej i różnorodnej twórczości

plastycznej malarstwo i teatr przenikały się nawzajem. Bez malarstwa nie byłoby jego niezrównanej scenografii. Stąd też bywał nazywany scenografem-malarzem lub malarzem sceny.

Rodzice i rodzeństwo

Otto Axer urodził się 3 sierpnia 1906 roku w Przemyślu¹, w domu przy ul. Śnigórskiego 15. Pochodził z rodziny żydowskiej, religijnie obojętnej, ze środowiska inteligencji sceptycznej, otwartej na świat. Ojciec Saul (Paweł) był ateistą². Z zawodu nauczyciel muzyki, miał prywatną szkołę muzyczną, uczył gry na fortepianie, harmonii, a ponadto był wirtuozem gry na cytrze i kompozytorem³. Matka Sara (Salomea), córka Jakuba Hüttera i Chany Mund⁴, prowadziła gospodarstwo domowe. Rodzice zawarli związek małżeński 4 listopada 1890 roku w Przemyślu⁵.

Otto Axer – dla rodziny, kolegów i przyjaciół „Otek” – miał dwoje rodzeństwa: brata Maryana (ur. 14 grudnia 1892)⁶ i siostrę Esperancę (ur. 15 czerwca 1903)⁷.

¹ Urząd Stanu Cywilnego w Przemyślu [dalej: USCP], Księga urodzeń Izraelskiej Gminy Wyznaniowej w Przemyślu [dalej: K. ur. IGWP] 1905–1907, s. 529, nr aktu 358.

² A. Strońska, *Sennik galicyjski*, Warszawa 1993, s. 201. *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 1962, s. 500, podaje, że Otto Axer był bratem Erwina Axera. Informację tę zdementował Erwin Axer w liście do Zenona Andrzejewskiego [dalej: Z.A.] z dn. 4 I 1996 r., wyjaśniając, że Otto Axer nie był jego bratem, lecz stryjecznym kuzynem (ojciec Ottona – Saul Axer był bratem dziadka Erwina – Abrahama Leona Axera). Otto Axer był natomiast stryjecznym bratem ojca Erwina, Maurycego.

³ Szerzej na ten temat zob. Z. Andrzejewski, *Saul Axer – muzyk zapomniany*, „Nasz Przemyśl” 2012, nr 10, s. 16-18.

⁴ Archiwum Państwowe w Przemyślu [dalej: APP], Księga ślubów Izraelskiej Gminy Wyznaniowej w Przemyślu [dalej: K. śl. IGWP] 1877–1893, tom 17, k. 97 i 97a, poz. 45.

⁵ *Ibidem*. W dniu ślubu Sara Axer miała 23 lata i 3 miesiące. Księga małżeństw nie podaje metrykalnej daty urodzenia żony. Sara Axer zmarła 23 X 1922 r. w Przemyślu w wieku 54 lat i jest pochowana na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Słowackiego. USCP, Księga zgonów Izraelskiej Gminy Wyznaniowej w Przemyślu [dalej: K. zg. IGWP] 1920–1923, s. 138, poz. 197.

⁶ APP, K. ur. IGWP 1890–1893, k. 378 i 378a, nr aktu 566. Zmarł na zapalenie opon mózgowych 23 VII 1902 r. APP, K. zg. IGWP 1899–1903, s. 217, poz. 144. Został pochowany na Cmentarzu Żydowskim w Przemyślu przy ul. Słowackiego. *Ibidem*.

⁷ USCP, K. ur. IGWP 1902–1904, s. 147, nr aktu 283. Prasa przemyska podaje, że Esperanca Axerówna ukończyła studia pianistyczne w konserwatorium we Lwowie i uczyła gry na fortepianie w Szkole Muzycznej ojca („Nowy Głos Przemyski” z 7 IX 1930 r., nr 36, s. 3; z 10 VII 1932 r., nr 28, s. 4). Niedługo przed wybuchem II wojny światowej Esperanca wyszła za mąż za żydowskiego skrzypka-wirtuoza, Artura Opoczyńskiego (ucznia prof. Carla Fleschera), długoletniego koncertmistrza berlińskiego Kaiser-Caffe i Excelsioru, koncertującego również przed mikrofonami Polskiego Radia w Warszawie i Krakowie. W Przemyślu występował z dużym powodzeniem w kawiarni „Roma” („Nowy Głos Przemyski” z 28 X 1934 r., nr 43, s. 4). Tuż przed wojną został zaangażowany przez Filharmonię w Warszawie. Obydwoje zginęli w czasie Holocaustu (informacja przekazana przez dr. Anatola Axera z Tel Awiwu w liście do Z.A. z 9 lipca 1996 r.).

W latach 1890–1901 Axerowie zamieszkiwali w Rynku⁸, a następnie, od roku 1902 do 1941, przy ulicy Śnigurskiego 15 na I piętrze, gdzie przyszedł na świat Otto⁹.

Edukacja szkolna

W roku szkolnym 1912/13 Otto rozpoczął naukę w Szkole Ludowej czteroklasowej męskiej im. Św. Stanisława Kostki w Przemyślu przy ul. Wodnej 11¹⁰. Ewa kuowany w roku 1914 do Wiednia z powodu zagrożenia wojennego, kontynuował naukę w polskiej szkole przy ul. Vereinsgasse 21¹¹, kończąc tam klasę III szkoły ludowej. Po powrocie z Wiednia ukończył klasę IV i od roku szkolnego 1917/18 został uczniem c.k. Gimnazjum z polskim językiem wykładowym w Przemyślu przy ul. Słowackiego 27¹². Nauka szła mu opornie. Jak to często bywa w przypadku jednostek wybitnych, Otto Axer był uczniem dość kiepskim. Świadczą o tym oceny w zachowanych katalogach szkolnych. Klasę V powtarzał, gdyż w roku szkolnym 1920/21 nie otrzymał promocji do klasy VI, mając noty niedostateczne z łaciny, greki i nauk przyrodniczych. Zwracają natomiast uwagę bardzo dobre i dobre oceny z rysunków odręcznych, których uczyli w owym czasie tacy nauczyciele, jak Adolf Bienenstock¹³, Jan Dzik i Stanisław Jakubowski. Pedagodzy ci nierzadko sami byli aktywnymi i docenianymi artystami. „Wielu przemyskich artystów, zazwyczaj z powodów finansowych, podejmowało pracę w przemyskich szkołach średnich. Byli to przeważnie absolwenci krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych, którzy nabyte umiejętności starali się przekazać w procesie dydaktyczno-wychowawczym. Szeroko pojęte wychowanie przez sztukę (estetyczne oddziaływanie na młodzież, rozbudzanie

⁸ Numeru kamienicy nie udało się ustalić.

⁹ Dom był oryginalnie zaprojektowany. Miał dwa fronty i podwójną numerację: od strony ulicy Franciszkańskiej nr 20, a od strony ulicy Śnigórskiego – nr 15. Stąd w dokumentach szkolnych Otto Axera figurują zamiennie obydwa adresy. Szczegółowy opis tego domu podaje Feliks Mantel (*idem, Wachlarz wspomnień*, Paryż 1980, s. 53-57). W czasie ostatniej wojny dom został spalony i rozebrany. Obecnie na tym miejscu znajduje się Plac Niepodległości.

¹⁰ Akta tej szkoły uległy zniszczeniu w czasie II wojny światowej.

¹¹ Fakt ten podaje Otto Axer w swoich ankietach personalnych (m.in. w ankiecie z 18 VIII 1954 r.). Zob. adnotację w uwagach w Katalogu głównym kl. IIA z roku 1918 c.k. Gimnazjum z polskim językiem wykładowym w Przemyślu. APP, zespół I Liceum i Gimnazjum im. J. Słowackiego w Przemyślu, sygn. 128.

¹² *Ibidem*, Katalogi główne z lat 1917/18–1923/24, sygn. 128–134. Patronem Gimnazjum był cesarz Franciszek Józef I i jego imię utrzymywało się na frontonie szkoły jeszcze po zakończeniu I wojny światowej. 1 X 1921 r. Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego nadał szkole nazwę „Gimnazjum Państwowe im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu”.

¹³ Adolf Bienenstock (1888 Tarnów – 1937 Przemyśl) – artysta malarz, absolwent ASP w Krakowie, uczeń J. Mehoffera. Uprawiał malarstwo portretowe, malował pejzaże, widoki miejskie (*Katedra w Przemyślu*), studia rodzajowe. Zajmował się także polichromią i projektowaniem witraży (m.in. wykonał polichromię i witraże do nowej synagogi w Przemyślu). *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003, s. 191.

umiejętności artystycznych, a nawet kształtowanie gustów) miało olbrzymi wpływ na podnoszenie poziomu kulturowego młodego pokolenia inteligencji Przemysła¹⁴.

Nauka szkolna zupełnie Axera nie zajmowała, bowiem jego zainteresowania biegly w całkiem innym kierunku.

Żył w świecie swoich wizji malarskich

Potwierdzają to koledzy i przyjaciele. Prof. Stanisław Ehrlich: „Z Otkiem poznaliśmy się jako sztubacy. Nie imponował nam jako uczeń. Jako uczeń był mierny i prawdę powiedziawszy, z jego maturą były duże kłopoty. Ale jeden rys nas uderzał. Otek nieustannie rysował, nieustannie szkicował, a co nam najwięcej imponowało, że to »z głowy«! No i tworzył w ten sposób swój własny romantyczny świat, co robiło na nas wielkie wrażenie”¹⁵. Natomiast Feliks Mantel pisze: „Otek od dzieciństwa malował, rysował i czytał [...]. Nie interesowała go szkoła i dlatego w szóstej klasie [winno być: po ukończeniu klasy VI – przyp. Z.A.] przerwał edukację i rozpoczął naukę malarstwa u miejscowego plastyka, [Stanisława] Kwisa”¹⁶.

Wprawdzie w roku szkolnym 1923/24 Otto został jeszcze zapisany do klasy VII Państwowego Gimnazjum I im. J. Słowackiego w Przemysłu, ale już jej nie ukończył, ponieważ 15 września 1923 roku przeszedł na prywatystę i do egzaminu się nie zgłosił¹⁷. Próbował jeszcze szczęścia w Gimnazjum Męskim Humanistycznym Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich w Częstochowie przy ul. Szkolnej 3, ale bez powodzenia. Tak więc edukację gimnazjalną Otto Axer zakończył na klasie VI, nigdy nie uzyskując matury¹⁸.

Poza nauką szkolną I Gimnazjum im. J. Słowackiego w tym okresie oferowało swoim wychowankom wiele zajęć dodatkowych. „Kontynuowano działalność kół powstałych jeszcze w okresie zaboru austriackiego, a także powoływano do życia szereg nowych, bardziej wychodzących naprzeciw potrzebom ówczesnej mło-

¹⁴ G. Stojak, *Świat wychowania przez sztuki piękne w polskiej szkole. Edukacyjne aspekty wychowania przez sztukę w kształceniu nauczycieli plastyki*, Kraków 2007, cyt. za: T. Pudłocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemysłu w latach 1867–1939*, Kraków 2009, s. 221.

¹⁵ Wypowiedź w reportażu telewizyjnym o Otto Axerze pt. *Uprawiałem malarstwo*, scenariusz i reżyseria: Ludomir Motylski, TVP pr. 1, [b.m.d.].

¹⁶ F. Mantel, *Wachlarz...*, s. 82. Stanisław Kwis (1887 Koszyce – 1937 Przemysłu), przemyski malarz-amator, absolwent c.k. Wyższego Gimnazjum z polskim językiem wykładowym w Przemysłu (1908), udzielał prywatnych lekcji rysunku i malarstwa, autor m.in. *Albumu królów polskich* (wyd. „Współczesna Sztuka” w Przemysłu, ul. Rejtana 12), w 1934 r. dekorator Przemyskiego Towarzystwa Dramatycznego im. A. Fredry. Z. Felczyński, *Fredreum i inne teatru przemyskie w latach 1696–1960*, Kraków 1996, s. 332; „Wiadomości Przemyskie” z 20 czerwca 1937 r., nr 25, s. 2.

¹⁷ Zob. adnotacje w uwagach w Katalogu głównym kl. VII z roku szk. 1923/24 Państwowego Gimnazjum I im. J. Słowackiego w Przemysłu. APP, sygn. 134.

¹⁸ Niektórzy autorzy usiłują dorabiać Ottonowi Axerowi biografię, pisząc, że jest on absolwentem Gimnazjum im. Słowackiego w Przemysłu, co jest niezgodne z prawdą.

dzieży¹⁹ – pisze Tomasz Pudłocki. Uczniowie mogli uczestniczyć w szeregu zajęć sportowych, działać w harcerstwie i samorządzie klasowym. „W szkole działały również różne kółka, których celem było pogłębianie zainteresowań uczniowskich w danych przedmiotach i lepsze ich przygotowanie do egzaminów maturalnych²⁰. Wśród nich było Kółko Fizyczne, Kółko Krajoznawcze, Koło Przyjaciół Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej czy Szkolne Koło Ligi Morskiej i Kolonialnej. Działał też chór uczniowski, wydawana była szkolna gazeta, a od pewnego czasu bardzo pręźnie działał amatorski teatr szkolny, którego wkład w życie kulturalne miasta był wysoko ceniony. Najprawdopodobniej gimnazjum nie oferowało uczniom żadnych dodatkowych zajęć plastycznych, na których mógłby się spełniać i błyszczeć młody Axer. Nie ma również żadnych dowodów na to, by udzielał się np. jako ilustrator gazety szkolnej czy też – antycypując swoją przyszłą karierę – jako twórca dekoracji czy kostiumów w szkolnym teatrze. Można zatem wnioskować, że – chociaż Otto Axer miał już wówczas sprecyzowane zainteresowania, co wynika ze wspomnień jego kolegów, prawdopodobnie nie czuł się zbyt mocno związany ze wspólnotą przemyskiej szkoły średniej. Być może, nie było wystarczającej liczby uczniów zainteresowanych zajęciami dodatkowymi, a może dały już wtedy znać o sobie cechy jego charakteru, które zarysowały się wyraźniej w jego dalszym życiu artystycznym (samotniczość, wycofanie).

Otto, jak zresztą każdy z Axerów, był też uzdolniony muzycznie. Grał świetnie na fortepianie i ambicją ojca była kariera muzyczna syna. Ale Otek – jak pisze Anna Strońska – wiedział swoje. W tej sytuacji, któregoś dnia ojciec zabrał jego rysunki i zaniósł do Mariana Strońskiego, wtedy młodego, ale już cenionego przemyskiego malarza²¹. Ten orzekł, że chłopiec ma wybitny talent i że należałoby go kształcić dalej w tym kierunku²².

Student nadzwyczajny

Otto Axer nie zamierzał wyjeżdżać z Przemyśla, ale opinia Strońskiego zadecydowała o tym, że prawie pod przymusem został wyekspediowany na Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie. Łatwo zdał egzamin wstępny na Wydział Malarstwa i Rzeźby i został przyjęty na pierwszy rok studiów po VI klasie gimnazjalnej, jako tzw. student nadzwyczajny, ponieważ nie miał matury²³.

W roku akademickim 1924/25 uczęszczał do szkoły ogólnej rysunku prof. Władysława Jarockiego, otrzymując pochwałę za rysunek aktu, a w latach 1925–1930

¹⁹ T. Pudłocki, *Blask szarości... Życie codzienne w I Państwowym Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu w latach 1918–1939*, Przemyśl 2004, s. 151.

²⁰ *Ibidem*, s. 164.

²¹ Marian Stroński (1892 Łozowa k. Tarnopola – 1977 Przemyśl), artysta malarz. Studia w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, Cesarsko-Królewskiej Akademii Sztuki Malarskiej we Wiedniu i Paryżu. Wystawy w Przemyślu, Warszawie, Łodzi, Lwowie, Katowicach, Rzeszowie, Warszawskiej Zachęcie. Autor *Teki Miasta Przemyśla* w technice stalorytu. Założyciel Szkoły Rysunku i Malarstwa w Przemyślu.

²² A. Strońska, *Sennik...*, s. 202.

²³ Taki status przysługiwał mu przez cały ciąg studiów.

kształcił się w pracowni (szkole) malarstwa prof. Wojciecha Weissa, zdobywając liczne pochwały i nagrody za krajobraz, prace graficzne, kompozycyjne i prace całoroczne²⁴. Ponadto przez trzy lata uczył się grafiki na kursie u prof. Jana Wojnarskiego²⁵, a kultury materialnej u prof. Karola Frycza²⁶.

Podczas studiów mieszkał na stacji u pani Wisłockiej na Podgórzu przy pl. Lasota 3²⁷. By zarobić na utrzymanie, grywał na fortepianie w orkiestrach jazzowych²⁸, a w wolnych chwilach korzystał z uciech studenckiego życia. Wspomina o tym Feliks Mantel: „Po każdym egzaminie wywoływałem Axera z Akademii i szliśmy w Polskę», do knajpy »Pod Ratuszem«”²⁹.

Stanisław Ehrlich: „Akademię Otek skończył w cuglach». Z nagrodą za wybitne osiągnięcia otrzymał od rektora do dyspozycji na cały rok pracownię Jana Matejki, z płatnym modelem lub modelką, jak sobie życzył”³⁰. Była to tzw. pracownia osobista (1929–1930), nazywana też szkołą mistrzowską (*Meisterschule*)³¹. W sumie w krakowskiej ASP Otto Axer spędził 6 lat. Studia ukończył w roku akademickim 1929/30³².

Małżeństwo i wyjazd do Paryża

W roku 1930 w życiu osobistym artysty zaszły dwa znaczące wydarzenia: 14 października wystąpił ze Związku Społeczności Żydowskiej, przechodząc na bez-

²⁴ Pismo Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie do Z.A. (Nr I/40/10/96 z dn. 11.09.1996 r.), a także świadectwa Otto Axera z przebiegu studiów: Nr 38 za pierwsze półrocze roku akademickiego 1924/25; nr 23 za drugie półrocze roku akad. 1924/25, oraz Karty wpisowe: Nr 98 z drugiego półrocza roku akad. 1926; Nr 109 z drugiego półrocza roku akad. 1926/27; Nr 130 z pierwszego półrocza roku akad. 1928/29; Nr 97 z pierwszego półrocza roku akad. 1929/30 [kserokopie w zbiorach Z.A.].

²⁵ „Poświadczenie” prof. Jana Wojnarskiego z 11 grudnia 1930 r. [kserokopia w zbiorach Z.A.].

²⁶ Informacje zaczerpnięte z życiorysu Otto Axera z 20 V 1972 r. przechowywanego w Dziale Dokumentacji Związku Artystów Scen Polskich w Warszawie [dalej: Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP)] – odpis w zbiorach Z.A.

²⁷ Adres zaczerpnięty z kart wpisowych wyszczególnionych w przypisie 24 niniejszego artykułu.

²⁸ Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP).

²⁹ F. Mantel, *Wachlarz...*, s. 95. Mantel studiował prawo na Uniwersytecie Jagiellońskim. Późniejszy znany adwokat i polski dyplomata w Wiedniu. Po rezygnacji w 1948 r. na znak protestu przeciwko zjednoczeniu PPS z PPR przebywał na emigracji, mieszkał w Argentynie, a następnie we Francji. Zmarł w Paryżu i tam został pochowany.

³⁰ Wypowiedź w reportażu telewizyjnym – patrz przypis 15 niniejszego artykułu.

³¹ Życiorys niedatowany (rkps) w zbiorach Teatru Polskiego w Warszawie.

³² W czasie studiów w Krakowie w latach 1926–1928 Axer zetknął się z ukraińskim działaczem politycznym Jarosławem Gałanem (studentem Uniwersytetu Jagiellońskiego), z którym współpracował przy kolportażu ulotek propagandowych, a po powrocie ze stypendium w Paryżu, przez rok 1932, pod pseudonimem „A. Krut” zamieszczał rysunki w wydawanym we Lwowie lewicowym czasopiśmie ukraińskim „Wikna” [„Okna”]. Do żadnej politycznej partii nie należał. Wspomina o tym epizodzie w swoich życiorysach z: 10 IV 1950 r., 18 VIII 1954 r., 20 V 1972 r. oraz w Ankiecie personalnej z 18 VIII 1954 r., przechowywanej w zbiorach Teatru Polskiego w Warszawie.

wyznaniowość³³, a 18 listopada zawarł w Krakowie związek małżeński z malarką Bronisławą Michaliną Mroczkowską, ur. 18 marca 1906 roku w Skawinie, córką Stanisława i Anny Lewickiej³⁴. Ślubu udzielił prezydent miasta Krakowa³⁵.

W tymże 1930 roku Otto Axer otrzymał stypendium państwowe Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i wyjechał na roczne studia do Paryża, które odbył w paryskiej filii krakowskiej ASP u prof. Józefa Pankiewicza. Zetknął się tu z grupą młodych krakowskich malarzy, uczniów profesora, skupionych w tzw. Komitecie Paryskim (kapistów, kolorystów), których celem było nawiązanie kontaktu ze współczesną sztuką francuską. W tym też czasie Axer zaprzyjaźnił się z Arturem Nacht-Samborskim³⁶, malarzem kolorystą, członkiem ugrupowania kapistów. Charakterystyczne dla tego okresu twórczości artysty są dwa obrazy, znajdujące się dziś w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej: *Cyrk w Paryżu* i *Portret żony Bronki*.

Pogłębiając studia pod okiem prof. Pankiewicza w dziedzinie malarstwa sztalugowego, Axer równocześnie przygotowywał się do zawodu scenografa teatralnego³⁷. Do teatru zbliżyła go potężna pasja – pasja ruchu³⁸. Fascynacja teatrem, jego największą artystyczną miłością, miała mu towarzyszyć przez następnych czterdzieści lat.

Narodziny scenografa

Po powrocie do kraju w 1931 roku został zaangażowany jako scenograf do renomowanych Teatrów Miejskich we Lwowie, kierowanych przez dyrektora Wilama Horzycę. Głównymi scenografami w owym czasie byli Andrzej Pronaszko i Władysław Daszewski. Szlify scenotwórcy³⁹ zdobywał Axer, współpracując przede wszystkim z Leonem Schillerem, z którym łączyły go: podobna wizja teatru kreacyjnego, fascynacja przestrzenią, formą, kolorem, muzyką, ruchem, ludowością⁴⁰, ale doświadczenie praktyczne nabywał też, pracując z uznanymi reżyserami: Juliuszem Strachockim, Wacławem Radulskim, Januszem Warneckim czy Edmundem Wiercińskim.

³³ Pismo Starostwa w Przemysłu (L. 109/metr.) z dn. 14 X 1930 r. zawiadamiające Ottona Axera o przyjęciu do zatwierdzającej wiadomości jego decyzji o wystąpieniu ze związku społeczności żydowskiej [oryginał pisma w zbiorach Z.A.].

³⁴ Urząd Stanu Cywilnego w Krakowie. Odpis skrócony aktu małżeństwa nr 12/1930/XXVI/USC Kraków Śr. z 20 VI 2003 r. [w zbiorach Z.A.].

³⁵ „Nowy Głos Przemyski” z 14 XII 1930 r., nr 50, s. 2.

³⁶ Stefan Artur Nacht-Samborski (1898–1974), profesor: od 1946 r. – Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych w Sopocie, od 1949 r. – Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz, Leksykon Historii Polski, Warszawa 1995, s. 500.

³⁷ Życiorys niedatowany [rkps] w zbiorach Teatru Polskiego w Warszawie.

³⁸ A. Strońska, *Sennik...*, s. 202.

³⁹ Neologizm utworzony przez Leona Schillera.

⁴⁰ E. Moroń, *Axerowskie scenotwórstwo pędzłem budowane* [w:] *Informator z wystawy „Malarstwo, rysunek, scenografia Otto Axera”*, Październik – Grudzień, Przemysł 1997.

Zadebiutował 5 lutego 1932 roku komedią Stanisława Miłoszewskiego *Dru-gie imię miłości*⁴¹. W ciągu pięciu i pół roku (1932–1937) zaprojektował scenografię do 95 premier pod teatralnym pseudonimem „O. Rex”⁴². We Lwowie powstały pamiętne scenografie Axera do *Opery za trzy grosze* Bertolda Brechta (1933, reż. W. Radulski) i *Podróży po Warszawie* Feliksa Schobera, zaprojektowanej wspólnie z Andrzejem Pronaszką (1934, w inscenizacji i reżyserii Leona Schillera).

W teatrach łódzkich

Na początku sezonu teatralnego 1937/38 artysta został zatrudniony jako dekorator (scenograf) w Łódzkich Teatrach Miejskich, gdzie pracował pod dyrekcją Kazimierza Wroczyńskiego (dyrektor naczelny) i Hugona Morycińskiego (dyrektor artystyczny)⁴³. Do roku 1939 projektował dekoracje do spektakli wystawianych na scenach tamtejszych teatrów: Kameralnego, Popularnego, Polskiego i Miejskiego.

6 listopada 1937 roku Teatr Kameralny wystawił *Pigmaliona* G.B. Shawa. W spektaklu wystąpił gościnnie w podwójnej roli – reżysera przedstawienia i głównego bohatera, profesora Higginsa, sam Aleksander Węgierko, a partnerowała mu Barbara Ludwiżanka. Przedstawienie, do którego scenografię zaprojektował Otto Axer, zostało uznane za największy sukces artystyczny i frekwencyjny w sezonie na scenie Teatru Kameralnego i było grane 31 razy⁴⁴.

Jednak najwybitniejszym dokonaniem Axera w sezonie 1937/38 była scenografia do *Nie-Boskiej komedii* Zygmunta Krasińskiego, której premiera odbyła się w Teatrze Polskim 12 marca 1938 roku. Równocześnie było to setne przedstawienie reżyserowane i inscenizowane przez Leona Schillera, uznane za największe wydarzenie artystyczne sezonu w teatrach łódzkich⁴⁵.

Także sztuka *Nasze miasto* Thorntona Wildera, ze scenografią Otto Axera (premierą 25 lutego 1938 roku) zapisała się na trwałe w historii polskiego teatru⁴⁶.

W sezonach 1937/38 i 1938/39 Otto Axer zaprojektował w teatrach łódzkich łącznie oprawę plastyczną do 18 premier⁴⁷.

⁴¹ S. Marczak-Oborski, *Teatr w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1984, s. 343. M. Czerwiński w *Katalogu wystawy „Otto Axer – malarstwo”* (Zachęta, Warszawa 1968) pisze, że „zaraz po studiach jął się on scenografii i debiutował w rodzinnym Przemysłu w do dziś aktywnym Fredreum”. Niestety, teza ta nie znajduje żadnego potwierdzenia w źródłach.

⁴² S. Marczak-Oborski, *Teatr...*, s. 343.

⁴³ *Teatr przy ulicy Cegielnianej (szkice z dziejów sceny łódzkiej 1844–1978)*, red. St. Kaszyński, Łódź 1980, s. 221.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 228.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 226–227. Także: *Sto lat stałej sceny polskiej w Łodzi 1888–1988*, red. A. Kuligowska, Łódź 1993, s. 309.

⁴⁶ *Teatr przy ulicy...*, s. 226.

⁴⁷ *Ibidem, passim*.

Wojna – getto – powstanie

Do wybuchu wojny w 1939 roku artysta mieszkał w Warszawie przy Alejach Jerozolimskich 31/32. Zgłosił się do wojska 6 września, ale do swojej jednostki już nie dotarł. 7 października, po kapitulacji, wrócił do Warszawy, zastając spalony dom, pracownię i kilkunastoletni dorobek malarski. Zamieszkał z żoną u swego szwagra, Włodzimierza Kurkowskiego⁴⁸, na Żoliborzu przy ul. Kochowskiego 5, jednak z początkiem listopada 1940 roku, na skutek zarządzeń władz niemieckich, został zmuszony do opuszczenia żony i przeprowadzenia się do getta na ulicę Waliców 15, gdzie został zatrudniony jako wykładowca w nowo powstałej szkole zawodowej pod nazwą: Kurs Grafiki Użytkowej i Rysunku Maszynowo-Technicznego⁴⁹, finansowanej przez gminę żydowską.

Szkoła mieściła się przy ul. Siennej 16 w budynku, w którym miał też siedzibę sierociniec prowadzony przez dr. Janusza Korczaka. Dyrektorem szkoły był inż. Poznański, współpracujący z inż. Jerzym Berlinerem. W momencie rozpoczęcia działalności szkoła liczyła 45 uczniów w wieku 16–40 lat, mających wykształcenie średnie lub ukończone Akademie – Warszawską, Wiedeńską i Monachijską.

Gdy 22 lipca 1942 roku Niemcy przystąpili do likwidacji warszawskiego getta, Otto Axer zaczął się ukrywać w opuszczonych domach. 1 września 1942 roku dotarła do niego pomoc polskiego podziemia. Ciężarówką, przykryty niemieckimi mundurami, został wywieziony z getta na „stronę aryjską”⁵⁰. Akcję przerzutu zorganizował szwagier artysty, Włodek Kurkowski, który pracował jako urzędnik w „granatowej policji”, a w realizacji tego ryzykownego przedsięwzięcia pomagał przedwojenny policjant, pułkownik Jan Płotnicki⁵¹.

Po wydostaniu się z getta Axer znalazł schronienie u szwagra Kurkowskiego na Żoliborzu, zaopatrzone przez komórkę legalizacji dokumentów Armii Ludowej w fałszywą *Kennkarte*, wystawioną na nazwisko Zygmunt Oleksiuk⁵². Brał udział w końcowej fazie Powstania Warszawskiego, pełniąc m.in. funkcje sanitariusza, nosiciela amunicji, pomagając w przenoszeniu rannych⁵³.

⁴⁸ Na podstawie relacji Ottona Axera – zob. Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP). Włodzimierz Kurkowski – mąż Danuty Mroczkowskiej, siostry Bronki – żony Otto Axera.

⁴⁹ Szkoła mieściła się w domu przy ul. Siennej, gdzie był sierociniec doktora Janusza Korczaka. Zob. też: https://delet.jhi.pl/pl/psj/article/16985/greifenberg_grajfenberg_greifenberg_dawid_daniel_; <https://stara-szuflada.pl/Artystci-zydowscy-w-Warszawie-1939-1945-p8766> [dostęp: 17.10.2023].

⁵⁰ Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP).

⁵¹ List Erwina Axera z 9 czerwca 1997 r. do Z.A.

⁵² Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP).

⁵³ Jako dojrzały twórca, działając w niełatwych realiach politycznych PRL, w życiorysach pisanych w różnych latach na użytek władz urzędowych, Otto Axer podawał celowo rozbieżne informacje dotyczące swego uczestnictwa w Powstaniu Warszawskim. Tak np. w życiorysie z 10 IV 1950 r. pisze: „[...] W ostatnim czasie Powstania dostałem się do służby pomocniczej dla oddziałów AL–AK [...]”, a w życiorysie z 18 VIII 1954 r. podaje: „[...] W ostatnich dniach Powstania nosiłem rannych, amunicję, nie należąc do żadnej organizacji wojskowej [...]”. Według ustaleń Archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego (sygn. P/5294), Otto Axer brał udział w Powstaniu Warszawskim w Zgrupowaniu „Żyrafa”, II Obwód „Żywiciel” (Żoliborz) Warszawskiego Okręgu AK, przydzielony do służby pomocniczej i mając pseudonimy: „Oleksiak”, „Zygmunt”. [Tu błąd w biogramie; winno być: pseudonim „Zygmunt Oleksiuk” – uwaga Z.A.].

Po upadku powstania dostał się do niemieckiej niewoli i 7 października 1944 roku został wywieziony do Stalagu XI A Altengrabow k. Magdeburga.

Powrót z obozu i praca w Teatrze Wojska Polskiego w Łodzi

Do kraju powrócił 25 maja 1945 roku *via* Leszno–Katowice–Kraków–Warszawa⁵⁴ i 1 września rozpoczął pracę jako scenograf w Teatrze Wojska Polskiego w Łodzi, kierowanym przez Leona Schillera. Zamieszkał przy ul. Śródmiejskiej 17⁵⁵. Spotkanie obu artystów zaowocowało wznowieniem przerwanej wojną współpracy. Już wkrótce Otto Axer zabłysnął nowatorską koncepcją plastyczną sztuki Jana Drdy *Igraszki z diabłem*, inscenizowanej przez Leona Schillera. Premiera odbyła się 13 października 1948 roku w teatrze Wojska Polskiego i przyniosła artyście szeroki rozgłos i uznanie krytyki⁵⁶. *Igraszki...* to ludowa opowieść z pogranicza baśni, komedii i moralitetu. Inszenizacja sztuki była oparta na założeniu, że przedstawienie jest odgrywane przez grupę aktorów jarmarcznych:

„Axer bardzo trafnie rozwiązał zagadnienie plastyczne, dając jakby prymitywną dekorację komediantów, o liniach prostych, o proporcjach niezgrabnych i kolorach ostrych, jaskrawych – pisał Zenobiusz Strzelecki. – Drzewa, skały, wycięte były konturowo z dykty, inne fragmenty malowane, nawet na zasłonach, wiszących krzywo, połatanych.

Axer w »Igraszkach« zastosował kontrastowe kolory, swobodnie kładzione »od pędzla«, »wpuszczane«, a następnie grubą, czarną linią okonturowywał formę, wydobywając ją w ten sposób i zamykając kształt. Zamiast przemyślanej kompozycji dawał spontaniczną improwizację, zamiast konstrukcji – impresję, zamiast grafiki – malarstwo”⁵⁷.

Kostiumy Axera były dowcipne, żywo kolorowe, rubaszne, jarmarcznie wesołe. Według Z. Strzeleckiego, w „prymitywizmie” scenografii *Igraszek...* mieścił się również komentarz społeczno-polityczny, ułatwiający odczytanie sztuki przez widza i wzbogacający utwór.

Artur M. Swinarski nazwał *Igraszki z diabłem* bajką dla ludzi dorosłych z morałem dla ludzi niegrzecznych⁵⁸.

⁵⁴ Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP); Ankieta personalna z 18 VIII 1954 r.

⁵⁵ Życiorys z 12 V 1947 r. Archiwum Państwowej Wyższej Szkoły Teatralnej w Łodzi.

⁵⁶ Z. Strzelecki uważał kompozycję plastyczną sztuki za najlepszą scenografię Otto Axera stworzoną w okresie powojennym. Zob. *idem, Polska plastyka teatralna*, Warszawa 1963, s. 435-436 i Projekt 1966 nr 4. Podobnie pisał R.M. Groński w „Polityce” nr 24 z 11 VI 1983 r. Zob. też recenzję E. Udalskiej [w:] *Teatr przy ulicy...*, s. 258-259.

⁵⁷ Z. Strzelecki, *Polska plastyka...*, s. 435-436.

⁵⁸ Artur Marya Swinarski (1900-1965) – poeta, komediopisarz i satyryk. Zob. A.M. Swinarski, *Łódź teatralna*, „Odrodzenie” 1948, nr 45, s. 6.

Będąc scenografem Teatru Wojska Polskiego, Axer współpracował też z innymi teatrami łódzkimi (Kameralnym, Domu Żołnierza, Powszechnym) oraz warszawskimi (Nowym i Polskim). W latach 1945–1949 zaprojektował oprawę plastyczną do 25 przedstawień⁵⁹. Równocześnie, w latach 1947–1949 wykładał malarstwo i scenografię dla reżyserów w Państwowej Wyższej Szkole Teatralnej z siedzibą w Łodzi, a następnie w Warszawie (1949–1952).

26 czerwca 1948 roku Axer, owdowiały w 1944 roku, zawarł w Łodzi drugi związek małżeński – z Olgą Gustawą Gewürz, ur. 3 maja 1915 roku we Lwowie, córką Mateusza i Ewy Rubisz⁶⁰, późniejszą długoletnią redaktorką miesięcznika „Polska”.

W Teatrze Polskim w Warszawie

Od sezonu teatralnego 1949–1950 Axer przeniósł się w ślad za Leonem Schilerem do Warszawy, gdzie 1 września 1949 roku został kierownikiem plastycznym (głównym scenografem) Teatru Polskiego, który stał się jego teatrem macierzystym. Zamieszkał wówczas przy ul. Odyńca 27 m. 9⁶¹.

W Teatrze Polskim projektował dekoracje i kostiumy do wielu ważnych w historii powojennego teatru przedstawień. Pracując z elitą wybitnych reżyserów oraz aktorów, którzy podejmowali się inscenizacji sztuk teatralnych, stworzył w latach 1950–1972 oprawę plastyczną do 53 spektakli, w tym takich jak: *Mądremu biada* A. Gribojedowa (1951, reż. Br. Dąbrowski), *Polacy nie gęsi* L.H. Morstina (1953, reż. J. Warnecki), *Klucz od przepaści* K. Gruszczyńskiego (1956, reż. A. Hanuszkiewicz), *Maria Stuart* J. Słowackiego (1958, reż. J. Wyszomirski), *Maskarada* M. Lermontowa (1958, reż. R. Zawistowski), *Mazepa* J. Słowackiego (1958, reż. R. Zawistowski), *Dom Bernardy Alba* F.G. Lorki (1959, reż. M. Wiercińska), *Don Carlos* F. Schillera (1960, reż. W. Hańcza), *Eryk XIV* A. Strindberga (1961, reż. Z. Hübner), *Egmont* J.W. Goethego (1962, reż. Z. Hübner), *Borys Godunow* A. Puszkina (1963, reż. H. Szletyński), *Miarka za miarkę* W. Szekspira (1965, reż. A. Bardini), *Noc iguany* T. Williamsa (1966, reż.

⁵⁹ Pełny przebieg kariery teatralnej Otto Axera od roku 1945 do 1972 zob. Baza ZASP – Dział Dokumentacji Teatralnej s. 1-12 (www.zasp.bmnet.pl [dostęp: 3.02.2017]).

⁶⁰ Zob. odpis skrócony aktu małżeństwa nr IV – 3012/48 z 8 VIII 2003 r., wydany przez Urząd Stanu Cywilnego Łódź-Centrum [dokument w zbiorach Z.A.]. W biografii Otto Axera wymaga sprostowania istotny szczegół, na co zwrócili uwagę Erwin Axer i dr Anatol Axer z Tel Awiwu w listach do Z.A. z 6 VI 1996 r. i 23 I 1996 r. Otóż we wszystkich opracowaniach biograficznych o Otto Axerze autorzy podają błędną pisownię panińskiego nazwiska drugiej żony artysty w brzmieniu: „Giewusz” lub „Gniewusz”. Wynika to z faktu, że ten sam błąd występuje w dokumencie urzędowym, jakim jest odpis skrócony aktu małżeństwa. Prawidłowo winno być „Gewürz”. Drugą żoną Otto Axer poznał w 1945 r. w łódzkiej kawiarni „Mokka” przy ul. Piotrkowskiej, po powrocie ze stalagu. Pierwsza żona Otto Axera, Bronisława Michalina z d. Mroczkowska, zmarła w 1944 r.

⁶¹ Życiorys z 18 VIII 1954 r. [rkps], Materiały Instytutu Sztuki PAN – zbiory specjalne (Bibl. k. 39).

A. Bardini), *Irydion* Z. Krasińskiego (1966, reż. J. Kreczmar), *Intryga i miłość* F. Schillera (1969, reż. W. Laskowska), *Cymbelin* W. Szekspira (1970, reż. A. Kowalczyk)⁶².

Tylko jeden raz, realizując w roku 1964 *Makbeta*, Otto Axer wystąpił w Teatrze Polskim w podwójnej roli: scenografa i reżysera przedstawienia⁶³. Także jeden raz zaprojektował scenografię do sztuki *Cyganie z Andaluzji* J. Potockiego (w reżyserii S. Bielińskiego), wystawionej na scenie warszawskiego Teatru Rzeczypospolitej (premiera 1 października 1967 roku)⁶⁴.

Współpraca z Teatrem Współczesnym

Prócz Teatru Polskiego Otto Axer był związany emocjonalnie i artystycznie z warszawskim Teatrem Współczesnym⁶⁵, prowadzonym przez jego stryjecznego kuzyna – Erwina Axera. „Współczesny” był teatrem elitarnym, otwartym i, oprócz rodzimych, lansował sztuki autorów zachodnich (Brecht, Frischa, O’Neill, Pintera, Bernharda) i rosyjskich (Czechowa, Gorkiego, Tołstoja, Ostrowskiego, Arbuzowa) oraz innych.

W latach 1950–1971 Otto Axer zaprojektował dla Teatru Współczesnego scenografię do 12 wybitnych przedstawień: *Wieczór Trzech Króli* W. Szekspira w 2 częściach (1950 rok, grano 190 razy), *Zwykła sprawa* A. Tarna (1950, grano 156 razy), *Droga do Czarnolasu* A. Maliszewskiego (1952, grano 156 razy), *Pensja pani Latter* J. Iwazkiewicza i J.M. Rytarda (1954, grano 234 razy), *Nasze miasto* Thorntona Wildera (1957, grano 101 razy), *Biedermann i podpalacze* Maxa Frischa (1959, grano 66 razy), *Ifigenia w Taurydzie* J.W. Goethego (1961, grano 104 razy), *Kto się boi Wirginii Woolf* Edwarda Albeego (1965, grano 119 razy), *Szklana menażeria* Tennessee Williamsa (1967, grano 156 razy), *Skiza* G. Zapolskiej (1967, grano 206 razy), *Cocktail party* T.S. Eliota (1971, grano 76 razy)⁶⁶.

Po latach artysta powie:

„Ja, jako scenograf w tym teatrze, patrzyłem nie tylko na swoje genialne dekoracje i kostiumy. Premiery – tak jak wszyscy, tak jak u Schillera – przeżywaliśmy nie na widowni, lecz za kulisami z uchem na scenę. Tekst i aktor, literatura i dialog, to było w Teatrze Współczesnym najważniejsze. Przede wszystkim uchem można było rozstrzygnąć, czy rzecz się udała”⁶⁷.

⁶² Pełny przebieg kariery teatralnej Otto Axera od roku 1945 do 1972 zob. Baza ZASP – Dział Dokumentacji Teatralnej s. 1-12 (www.zasp.bmnet.pl [dostęp: 3.02.2017]).

⁶³ *Ibidem*, s. 9.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 10.

⁶⁵ 10 września 1949 r., po przeniesieniu Teatru Kameralnego Domu Żołnierza z Łodzi do Warszawy, otrzymał on nazwę: „Teatr Współczesny”. *Teatr Współczesny w Warszawie*, red. E. Szrojt, Warszawa 1978, s. 13, 15.

⁶⁶ *Teatr Współczesny...*, *passim*.

⁶⁷ Cyt. za: E. Moroń, *Axerowskie scenotwórstwo...*, b.p.

W teatrach prowincjonalnych

Będąc etatowym scenografem Teatru Polskiego, Otto Axer współpracował też gościnnie z teatrami prowincjonalnymi w całym kraju, gdzie w latach 1950–1972 zaprojektował scenografię do 17 premier, a to: *Wieczór Trzech Króli* w Teatrze im. A. Węgierki w Białymstoku (1951) i w Teatrze Popularnym w Grudziądzu (1958); *Moralność pani Dulskiej* w Teatrze Powszechnym w Łodzi (1955); *Pies ogrodnika* Lope de Vegi (1959), *Maskarada* M. Lermontowa (1962) i *Sześć postaci scenicznych w poszukiwaniu autora* L. Pirandella (1970) – w teatrze Śląskim im. St. Wyspiańskiego w Katowicach; *Antygona* J. Anouilha (1961), *Cyd* P. Corneille’a (1961) i *Maria Stuart* J. Słowackiego (1961) – w Teatrze im. J. Osterwy w Gorzowie; *Polacy nie gęsi* (1962) w Teatrze Nowym w Zabrze; *Igraszki z diabłem* (1962) w Teatrze im. S. Jarczaka w Łodzi (wznowienie w roku 1964); *Świętoszek* Moliera (1963) i *Cyd* (1969) – w Teatrze im. W. Siemaszkowej w Rzeszowie; *Lalka* [wg] B. Prusa (1964) w teatrze im. L. Solskiego w Tarnowie; *Aktor* (1965), *Kleopatra* i *Cezar* C.K. Norwida (1968) – w teatrze im. J. Osterwy w Lublinie oraz *Gwiazda Sewilli* Lope de Vegi (1972) w Teatrze Ziemi Mazowieckiej⁶⁸.

W operze i operetce

Axer pracował nie tylko w teatrach dramatycznych. Tworzył również scenografie do spektakli wystawianych przez Warszawską Operę i Operetkę czy Warszawską Operę Objazdową. Był autorem dekoracji i projektów kostiumów do pierwszej w dorobku Leona Schillera opery – *Hrabiny* Stanisława Moniuszki (1951), wystawionej na scenie „Romy”, opery *Faust* Charles’a Gounoda w reżyserii Ludwika René (1956), a także baletu *Pan Twardowski* Ludomira Różyckiego (1957).

Dla Operetki Warszawskiej zaprojektował scenografię do musicalu Mitcha Leigh *Człowiek z La Manchy* (1971), a dla Warszawskiej Opery Objazdowej – kostiumy do *Hrabiny* (1963)⁶⁹.

Uznanie krytyki przyniosła Axerowi scenografia do opery *Król Roger* Karola Szymanowskiego, wystawionej na otwarcie odbudowanego Teatru Wielkiego (1956). Podkreślano „uderzające piękno złotawo-brązowego, ciężkiego kolorytu dekoracji i jej nowoczesną formę, zachowującą zarazem średniowieczny klimat”⁷⁰.

⁶⁸ Baza ZASP – Otto Axer kariera teatralna, *passim*.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 12, 9.

⁷⁰ Zob. www.polishartworld.com/otto-axer-rex [dostęp: 28.12.2019].

W Teatrze TV

W roku 1959 Axer nawiązał współpracę z Telewizją Polską. W nowoczesnej konwencji opracował dla Teatru TV scenografię do 17 atrakcyjnych premier: *Akcja Wega* F. Dürrenmatta (1959, reż. E. Axer), *Zakręt* D. Tankreda (1961, reż. E. Axer), *Stranitzky i bohater narodowy* Dürrenmatta (1962, reż. Z. Hübner), *Pozwólcie mi zmartwychwstać – zdarzenie zupełnie nieprawdopodobne* W. Dychawicznego i M. Słobodskoja (1962, reż. Z. Hübner), *Cyd* P. Corneille'a (1963, reż. L. René), *Wielki człowieka do małych interesów* A. Fredry (1963, reż. M. Wiercińska), *Biedermann i podpalacze* M. Frischa (1964, reż. E. Axer), *Kim jesteś, piękna Galateo* F. Suppego (1964, reż. L. René), *Ifigenia w Taurydzie* J.W. Goethego (1965, reż. E. Axer), *Jeleń i Kynolog w rozterce* S. Mrożka (1966, reż. E. Axer), *Ojciec* A. Strindberga (1967, reż. M. Wiercińska), *Eurydyka* J. Anouilha (1968, reż. M. Wiercińska), *Pan inspektor przyszedł* J. Priestleya (1969, reż. A. Konic), *Mieszczanin szlachcicem* Moliera (1969, reż. J. Gruza), *Cezar i Kleopatra* G.B. Shawa (1972, reż. J. Gruza), *Kaukaskie kredowe koło* B. Brechta (1972, reż. M.Z. Bordowicz⁷¹).

Imponujący dorobek

W teatrze Polskim Otto Axer pracował do końca aktywności zawodowej, przechodząc 1 lutego 1973 roku na emeryturę. Karierę teatralnego scenotwórcy zakończył z imponującym dorobkiem. Począwszy od debiutu w 1932 roku we Lwowie do emerytury w 1973 roku w Warszawie, opracował i zrealizował projekty dekoracji do 244 spektakli scenicznych o różnorodnej tematyce. „Był scenografem ukształtowanym przez Schillerowską szkołę inscenizacji i współtworzenia. Wyznawał ideę dzieła wspólnego, w którym on proponował kształt przestrzeni, jej plastyczny klimat, kolor, formę, kostium”⁷².

Apogeum twórczości artysty było zaprojektowanie 54 plansz kostiumów do filmu *Kazimierz Wielki* w reżyserii Ewy i Czesława Petelskich (1975)⁷³.

W latach 1931–1937 prace Otto Axera brały udział w wystawach scenografii indywidualnej w Teatrach Miejskich we Lwowie, a w latach 1937–1939 – w Teatrze Miejskim w Łodzi⁷⁴. Po roku 1945 uczestniczył w zbiorowych wystawach scenografii w Berlinie, Budapeszcie, Paryżu – Awignionie (wystawa objazdowa), Leningradzie,

⁷¹ Baza ZASP – Otto Axer – przebieg kariery telewizyjnej (www.zasp.bmnet.pl [dostęp: 3.02.2017]). Z materiału archiwalnego nie zostały przeegrane na płyty CD-R następujące spektakle ze scenografią Otto Axera, wystawione w Teatrze TV: *Kim jesteś, piękna Galateo?* i *Pozwólcie mi zmartwychwstać*. Powyższe sztuki nie zostały też wykazane w Bazie ZASP – przebieg kariery telewizyjnej Otto Axera.

⁷² Cyt. za: E. Moroń, *Axerowskie scenotwórstwo...*, b.p.

⁷³ Baza ZASP – Otto Axer – przebieg kariery filmowej (www.zasp.bmnet.pl [dostęp: 3.02.2017]).

⁷⁴ Karta informacyjna z lat 50. w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie – Pracownia Dokumentacji Sztuki Współczesnej.

Londynie, Mediolanie, Moskwie, Oslo, Pradze, Sofii i Warszawie⁷⁵. W roku 1969 miał wystawę indywidualną w Londynie⁷⁶.

Warto wspomnieć – o czym nie pamiętają biografowie Otto Axera – że artysta był też głównym projektantem oprawy plastycznej V Światowego Festiwalu Młodzieży i Studentów, który odbył się w Warszawie w dniach 31 lipca – 14 sierpnia 1955 roku⁷⁷.

Nagrody i odznaczenia

Otto Axer był laureatem: II Nagrody (zespołowej) Ministerstwa Kultury i Sztuki (MKiS) za scenografię do sztuki *Ostatnie dni* M. Bułhakowa na Festiwalu Sztuk Rosyjskich i Radzieckich w Warszawie (1949)⁷⁸, III Nagrody (indywidualnej) MKiS za scenografię do sztuki *Na dzień* M. Gorkiego w Teatrze Wojska Polskiego w Łodzi (1949)⁷⁹, I Nagrody (zespołowej) MKiS za scenografię do sztuki *Zwykła sprawa* A. Tarna na Festiwalu Polskich Sztuk Współczesnych (1951)⁸⁰, Nagrody Państwowej II st. (zespołowej) za scenografię do sztuki *Mądrym biada* A. Gribojedowa w Teatrze Polskim w Warszawie (1951)⁸¹, Nagrody MKiS I st. za prace eksponowane na wystawie scenografii z cyklu „Polskie dzieło plastyczne w 15-leciu PRL” (1962)⁸², Nagrody na V Kaliskich Spotkaniach Teatralnych za scenografię do sztuki *Aktor* C.K. Norwida w Teatrze im. J. Osterwy w Lublinie (1965)⁸³, Nagrody MKiS II st. za całokształt pracy artystycznej w dziedzinie scenografii (1965)⁸⁴, Nagrody za scenografię Festiwalu Teatrów Polski Północnej w Toruniu (1966)⁸⁵.

Za twórcze dokonania i zasługi dla polskiej kultury i sztuki Otto Axer został odznaczony: Złotym Krzyżem Zasługi nadanym dwukrotnie: 22 lipca 1952 roku⁸⁶ i 13 listopada 1953 roku⁸⁷, Medalem 10-lecia Polski Ludowej (19 stycznia 1955)⁸⁸,

⁷⁵ *Ibidem*; Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP); *Kalendarz żydowski 1984–1985*, Warszawa, b.r.w., s. 145.

⁷⁶ Życiorys z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP).

⁷⁷ „Rzeczpospolita” nr 122 z 25 V 1983 r.

⁷⁸ Źródło: *Katalog wystawy „Polskie dzieło plastyczne w XV-leciu PRL”*. Wystawa scenografii w Pałacu Kultury i Nauki – Listopad – Grudzień 1962, Wyd. Centralne Biuro Wystaw Artystycznych (druk zwarty – egzemplarz okazowy, wyłączony ze sprzedaży).

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Otto Axer (www.encyklopediateatru.pl/osoby/4409/-) [w:] *Encyklopedia teatru polskiego online* [dostęp: 28.12.2019].

⁸² „Życie Warszawy” z 29 grudnia 1962, nr 310.

⁸³ *Encyklopedia teatru polskiego online* [dostęp: 28.12.2019].

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Słownik artystów plastyków...*, s. 22.

⁸⁶ „Monitor Polski” 1952, nr 70, poz. 1078 („za zasługi w dziedzinie kultury i sztuki”).

⁸⁷ „Monitor Polski” 1953, nr 106, poz. 1422 („za zasługi w dziedzinie sztuki teatralnej” – w związku z 40-leciem pracy Państwowego Teatru Polskiego w Warszawie).

⁸⁸ „Monitor Polski” 1955, nr 101, poz. 1400, s. 1630 (na wniosek Ministra Kultury i Sztuki).

Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (11 lipca 1955)⁸⁹ oraz Orderem Sztandaru Pracy I klasy (1964)⁹⁰.

W roku 1979 został uhonorowany tytułem Zasłużonego Członka SPATiF-u (Stowarzyszenia Polskich Artystów Teatru i Filmu – od 1982 roku ZASP – Związek Artystów Scen Polskich).

O twórczości scenicznej Otto Axera powiedzieli:

Barbara Osterloff:

„Axer śmiało stosował [w swoich projektach scenograficznych – przyp. Z.A.] płaszczyznę malarską, fakturalną, sięgając do, sobie tylko właściwego, bogatego arsenału linii i koloru. Czynniki architektoniczny, trójwymiarowy i treściowy potencjał bryły eliminował na rzecz malarsko komponowanego obrazu scenicznego. Był Axer w tych poczynaniach nowatorem. A jednocześnie jednym z pierwszych scenografów powojennych, którzy zapoczątkowali tzw. linię malarską, tak pięknie owocującą w polskiej scenografii trzydziestolecia. Warsztat teatralny Axera ściśle wiązał się z jego warsztatem malarskim – stąd w projektowanych przez niego [...] dekoracjach i kostiumach można odnaleźć wpływy takich kierunków współczesnej plastyki, jak tasyzm czy surrealizm”⁹¹.

Zenobiusz Strzelecki:

„Najciekawsze prace Axera mają charakter malarski, postimpresjonistyczny. Wyróżnia je intensywna plama kolorowa, swobodna kompozycja, silna faktura. Jego wykształcenie malarskie oraz graficzne oddziaływały na styl projektowanych dekoracji. Plastyk o zamiłowaniu kolorystycznych, operował swobodną kreską, będąc predestynowanym do sztuk komediowych, groteskowych, w których realizację wносił dużo pomysłowości sytuacyjnej i wesołości, przez kontrastowe kolory okonturowane czarną linią i często dowcipne rozwiązania techniczne. Jego scenografie były impresyjne, spontaniczne, żywiołowe”⁹².

Ryszard Marek Groński:

„Jego teatr to teatr zgodny z wizją Leona Schillera, gdzie muzyka i plastyka współtworzą przedstawienie. Bez udziału barw i dźwięków stałoby się kawałkiem lodu, drewnianą piłą [...]. Wynalazczość, pomysłowość rozwiązań, wniki-

⁸⁹ „Monitor Polski” 1955, nr 91, poz. 1144 („za zasługi w dziedzinie kultury i sztuki”).

⁹⁰ Zob. pl.wikipedia.org/wiki/Otto_Axer [dostęp: 28.12.2019].

⁹¹ B. Osterloff, *Otto Axer*, „Teatr”, nr 4 z 16-28 II 1974 r.

⁹² Z. Strzelecki, *Polska plastyka...*, *passim*.

cie w sens i treść kreowanego świata, poparte wytrawnym rzemiosłem – takim był Otto Axer, człowiek teatru”⁹³.

Obok malarstwa sztalugowego i scenografii teatralnej uprawiał też Axer grafikę artystyczną i ilustracyjną oraz rysunek⁹⁴. Był autorem opracowań graficznych takich książek, jak: *Alkad z Zalamei* Pedro Calderóna de la Barki (1954); *Moll Flanders* Daniela Defoe (1955); *Pastorałka* Normana Lindsaya (1956); *Teatro Breve* Garcii Lorcki (1966) czy *Die Erde ist des Herrn* (*Boża ziemia*) Joshuy Heschela (Neukirchener Verlag) DBR i in.

Pod koniec życia

W ostatnich jedenastu latach Otto Axer wrócił wyłącznie do malarstwa, a raczej do jego niezwyklej formy – „teatru na płótnie”. W zaciszu pracowni przy ulicy Śniadeckich, przez kilka godzin dziennie malował, tworząc swój własny, prywatny teatr, w którym człowiek grał nie na scenie, lecz na płótnie i kartonie. Artysta – według jego własnych słów – świadomie eliminował z obrazu wszelkie otoczenie, każdy zbędny szczegół i rekwizyt, aby pozostawić na obrazie jedynie człowieka – aktora swoich płócien.

Zmarł bezpotomnie w Warszawie i został pochowany na Cmentarzu Wojskowym Powązki w kwaterze A15 – rząd 4 – grób 20⁹⁵. Żegnając wybitnego scenografa w imieniu kolegów-aktorów, Jan Świdorski powiedział, że „zwłaszcza teraz potrzebni są ludzie o jego formacie moralnym”, a felietonista „Polityki”, Ryszard Marek Groński napisał, że Otto Axer był „prawowitym spadkobiercą lewicowej tradycji polskiej sceny [...]. Przyjaciel i współpracownik Schillera, przeniósł z tamtego brzegu wizję sceny narodowej w służbie krytycznej myśli, w służbie rozumu i rzeczywistych wartości. Jego wizja była otwarta na świat. Łączyła w sobie szacunek dla kultury plebejskiej z ciekawością tego, czym żyje nasz wiek, tworząc wzorce teatru demokratycznego, teatru będącego szkołą uczuć i freblówką postępu. Najdoskonalsza praca scenograficzna Axera z okresu łódzkiego – *Igraszki z diabłem* (1948 r.) była snem o takiej właśnie scenie”⁹⁶.

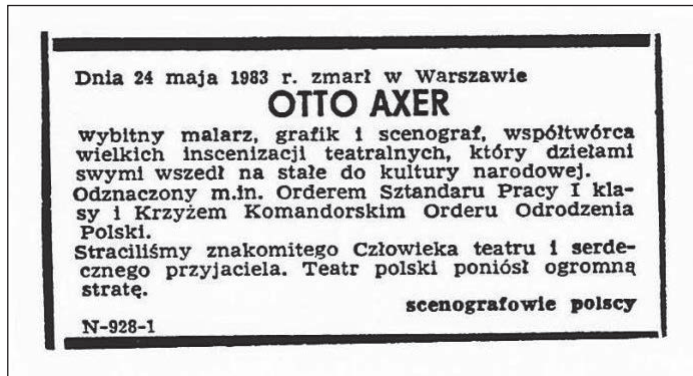
W „Życiu Warszawy” nr 129 z 2 czerwca 1983 roku ukazał się poniższy nekrolog:

⁹³ R.M. Groński, *Scenotwórca*, „Polityka”, nr 16 z 20 IV 1985 r.

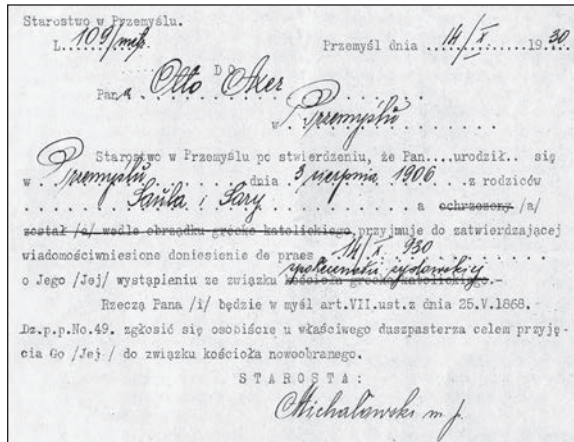
⁹⁴ *Życiorys* z 20 V 1972 r. (zbiory ZASP).

⁹⁵ Nr ewid. księgi pochówków: 9676/83. Pismo Kierownika Cmentarza Wojskowego Powązki do Z.A. z dn. 15 I 2001 r. (TCII/8/2001).

⁹⁶ R.M. Groński, *Już tego nie zobaczę*, „Polityka”, nr 24 z 11 VI 1983 r.

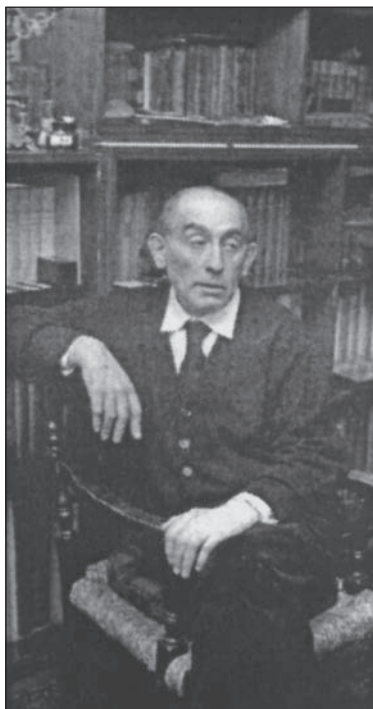
Fot. 1. Otto Axer (ze zbiorów dr. A. Axera z Tel Awiwu).

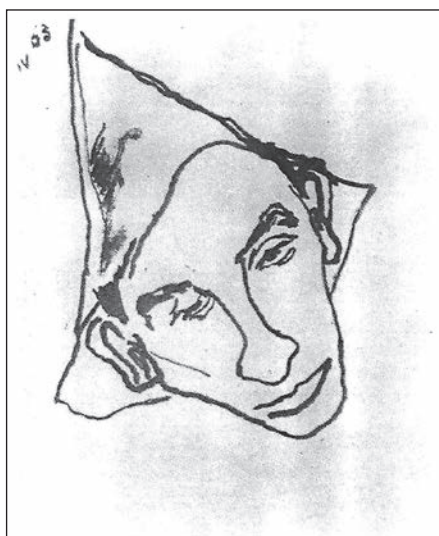
Fot 2. Kserokopia dokumentu wystąpienia Ottona Axera ze związku społeczności żydowskiej (ze zbiorów autora).

Fot. 3. Otto Axer (ze zbiorów autora, zdjęcie niedatowane).

Fot. 4. Otto Axer w domowej bibliotece (ze zbiorów autora). Fot. A. Rybczyński.

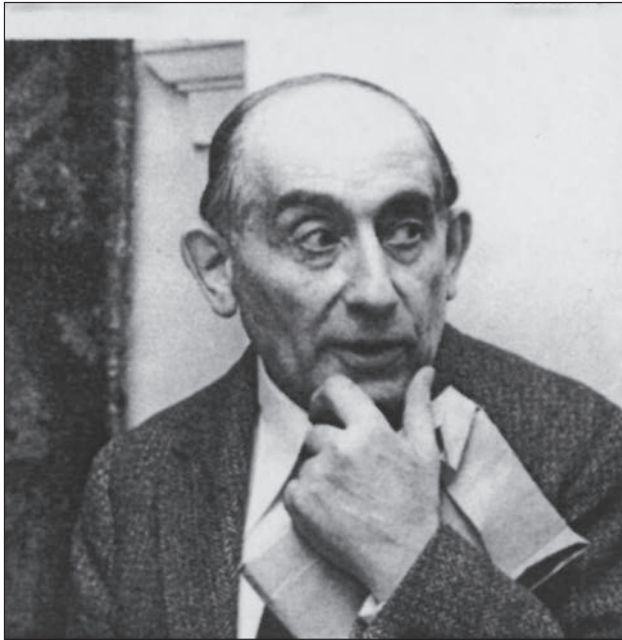
Fot. 5. Otto Axer – autoportret ironiczny. (Szkicownik, kwiecień 1963).

Fot. 6. Otto Axer przy pracy w swoim atelier w Warszawie przy ul. Śniadeckich.

Fot. 7. Grób Ottona Axera na Cmentarzu Wojskowym na Powązkach (na płycie nagrobnej błędny rok urodzenia).

Fot. 8. Otto Axer, zdjęcie zamieszczone w katalogu wystawy *Otto Axer's World and Stage* w Londynie.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Przemyślu

Katalogi główne Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu z lat 1918–1923, sygn. 128–134.

Księgi urodzeń Izraelickiej Gminy Wyznaniowej w Przemyślu (IGWP) 1890–1893; 1902–1904; 1905–1907.

Księga ślubów IGWP 1877–1893.

Księgi zgonów IGWP 1899–1903; 1920–1923.

Życiorysy

- niedatowany [rkps] w zbiorach archiwum Teatru Polskiego w Warszawie;
- z 12 V 1947 r. [mps] w zbiorach archiwum PWST w Łodzi;
- z 10 IV 1950 r. [mps – kopia] w zbiorach specjalnych Instytutu Sztuki PAN w Warszawie;
- z 18 VIII 1954 r. – ankieta personalna w zbiorach archiwum Teatru Polskiego w Warszawie;
- z 18 VIII 1954 r. [rkps] w zbiorach specjalnych Instytutu Sztuki w Warszawie;

- z lat 50. – karta informacyjna – życiorys [mps] w zbiorach Państwowego Instytutu Sztuki – Pracownia Dokumentacji Sztuki Współczesnej w Warszawie;
– z 20 V 1972 r. [mps – odpis] w Dziale Dokumentacji ZASP w Warszawie.

Źródła drukowane

- „Monitor Polski” 1952 nr 70; 1953 nr 106; 1955 nr 91, 101 (periodyki sejmowe).
Druk okolicznościowy z okazji wystawy „Szkice chasydzkie Otto Axera” w Centrum Scenografii Polskiej Muzeum Śląskiego, Katowice 1988.
Baza ZASP – przebieg kariery teatralnej, telewizyjnej i filmowej Otto Axera – wydruk realizacji scenograficznych w latach 1945–1975.
www.zasp.bmnet.pl/kariera.php (Otto Axer kariera, dostęp: 3.02.2017).

Dokumenty

- Poświadczenie profesora kursu grafiki ASP w Krakowie Jana Wojnarskiego z 11 grudnia 1930 roku.
Pismo Starostwa w Przemyśle z 14 października 1930 roku w sprawie wystąpienia Otto Axera ze związku społeczności żydowskiej.
Odpisy skrócone aktów zawarcia małżeństw w 1930 i 1948 roku.

Katalogi i informatory

- Katalog wystawy scenografii „Polskie dzieło plastyczne w XV-leciu PRL”* (Pałac Kultury i Nauki, Warszawa 1962).
Katalog wystawy „Otto Axer – malarstwo” (Zachęta, Warszawa 1968).
Katalog wystawy „Otto Axer – rysunki chasydzkie – wariacje teatralne – malarstwo” (Galeria Studio, PKiN, Warszawa 1993).
Informator wystawy „Malarstwo, rysunek, scenografia Otto Axera” (Przemyśl 1997).

Czasopisma

- „Nasz Przemyśl” 2012, nr 10.
„Nowiny” (rzeszowskie) 1997, nr 216.
„Nowy Głos Przemyski” 1930, nr 36, 48, 50; 1932, nr 28; 1934, nr 43.
„Odrodzenie” 1948, nr 45.
„Polityka” 1983, nr 24; 1985, nr 16.
„Teatr” 1974, nr 4.
„Wiadomości Przemyskie” 1937, nr 25.
„Życie Warszawy” 1962, nr 310.

Listy

- List dr. Anatola Axera z Tel Awiwu do Zenona Andrzejewskiego z 9 lipca 1996 roku.
Listy Erwina Axera do Zenona Andrzejewskiego z 4 i 23 stycznia 1996 roku; z 6 czerwca 1996 roku i z 9 czerwca 1997 roku.

Korespondencja urzędowa

- z Akademią Sztuk Pięknych im. Jana Matejki w Krakowie o przebiegu studiów Otto Axera w latach 1924–1930 (pisma z 11 IX 1996, 22 X 1996, 5 XI 1996 i 17 I 1997);
- z Muzeum Powstania Warszawskiego z 8 VII 2016 roku w sprawie powstańczego biogramu Otto Axera;
- z administracją Cmentarza Wojskowego Powązki z 15 I 2001 roku, Nr pisma TC II/8/2001, w sprawie lokalizacji grobu Ottona Axera.

Opracowania

- Czajka M., Kamler M., Sienkiewicz W., *Leksykon Historii Polski*, Warszawa 1995.
- Encyklopedia teatru polskiego* – encyklopedia internetowa utworzona i prowadzona przez Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego we współpracy z Polskim Towarzystwem Badań Teatralnych.
- Felczyński Z., *Fredreum i inne teatru przemyskie w latach 1696–1960*, Kraków 1996.
- Fik M., *Trzydzieści pięć sezonów. Teatry dramatyczne w Polsce w latach 1944–1979*, Warszawa 1981.
- Kalendarz żydowski 1984–1985*, Warszawa b.r.w.
- Mantel F., *Wachlarz wspomnień*, Paryż 1980.
- Marczak-Oborski S., *Teatr w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1984.
- Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, red. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa 2003.
- Pudłocki T., *Blask szarości... Życie codzienne w I Państwowym Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Przemyślu w latach 1918–1939*, Przemyśl 2004.
- Pudłocki T., *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009.
- Słownik artystów plastyków. Artyści plastycy Okręgu Warszawskiego ZPAP 1945–1970. Słownik biograficzny*, Warszawa 1972.
- Słownik biograficzny teatru polskiego 1910–2000*, t. 3, vol. 1: A–Ł, oprac. B. Berger i in., Warszawa 2017.
- Sto lat stałej sceny polskiej w Łodzi 1888–1988*, red. A. Kuligowska, Łódź 1993.
- Strońska A., *Sennik galicyjski*, Warszawa 1993.
- Strzelecki Z., *Polska plastyka teatralna*, Warszawa 1993.
- Teatr przy ulicy Cegielnianej – szkice z dziejów sceny łódzkiej 1844–1978*, red. St. Kaszyński, Łódź 1980.
- Teatr Współczesny w Warszawie*, red. E. Szrojt, Warszawa 1978.
- Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 1: (A–Ble), red. B. Suchodolski i in., Warszawa 1962.
- Reportaż pt. *Uprawiałem malarstwo* zrealizowany dla programu 1. Telewizji Polskiej przez Ludomira Motylskiego, [b.d.m.].

Abstract**Otto Axer (1906–1983) – Theater Scenographer –
– Life and Work**

This article is the synthesis of Otton Axer's biography, one of the most prominent Polish artists in the 20th century, a painter who became famous for another reason, that is creating scenographies for popular theatrical shows of the era. The author presents the biography of the artist, including his childhood, education years, first successes in his profession, his activities during the war, with the most space dedicated to Axer's artistic activity in Lodz and Warsaw after the war. The article is based on a variety of ecclesiastical sources, those already covered as well as new ones that had never been used before, such as the author's correspondence with the Axer family members. The author adds many details concerning the artist's private and professional life but also corrects inaccuracies and erroneous information circulating to this day.

Keywords:

Otto Axer, artist, Polish arts of the 20th century, painting, scenography, theater, decorations, costumes